

Наде ПРОЕВА
Филозофски факултет, Скопје

ИКОНОГРАФИЈА НА ТИКВЕШКИОТ ТИП НАДГРОБНИ СТЕЛИ ОД РИМСКО ВРЕМЕ*

*Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog Carstva
(Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire),
Split, 27-30 September, 2009

Надгробниите стели од типот „тиквешки тип“, а не „кавадаречки“, зошто ги има во средното течење на Вардар со најголема концентрација во Тиквешката област, а не само во Кавадарци, се единствени стели од римско време во Македонија, со иконографска шема во главното релјефно поле, честито и во фронтонот, составена од афигурални мотиви (вегетабилни, асирални, земјоделски алати). Досега се искажани неколку крајно стилизирани мислења: од тоа дека иконографската е келтска; ориентална (верници на Ајтис, Кибела, Мен) до манихејска. Ваквите мислења се неадекватни зошто, наместо иконографските теми, авторите ги анализираат мотивите испржани од контекстот, со целосно занемарување на ономастичките елементи, а датирањето на стелиите е неаргументирано. Всушност со оваа иконографија се изразува хероизација на појавите.

Во областите Тиквеш и Криволак, долж средното течење на р. Вардар (од Велес на север до Демир Капија на југ)¹ пронајдени се надгробни стели и осуари со специфична-афигурална иконографија,² како и неколку типови надгробни споменици ретки во другите делови на римската провинција Македонија,³ или пак воопшто незастапени.⁴

¹ Во предримско време тоа се најсеверните пајонски области.

² Тоа се типовите Т(иквеш) IVa, Т IVb, Т V. cf. N. Proeva, Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologique et iconographique) in *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd, 1997, 141-147, Pl. II.

³ Како на пр. осуари (Т VI). Во Тиквешката област, пак, се среќаваат и стели од типот VIa и VIII, што ги има на

Освен по средниот тек на р. Вардар, стели со афигурална иконографија се среќаваат уште само во Пелагонија, односно во микро-регионот на Прилеп: една мала група надгробни споменици има мотив на зимзеленото дрво бор или само борови шишарки.⁵

Овие споменици се откриени со рекогносцирањата на Н. Вулиќ, српски епиграфичар и историчар, кој на почетокот на минатиот век ги објави без никаква иконографска анализа,⁶ нарекувајќи ги “кавадаречки стели”. Со оглед на фактот дека ги има по целото средно течење на Вардар, но со најголема концентрација во областа Тиквеш, во моите трудови го користам несоодветниот термин “Тиквешки стели”.⁷

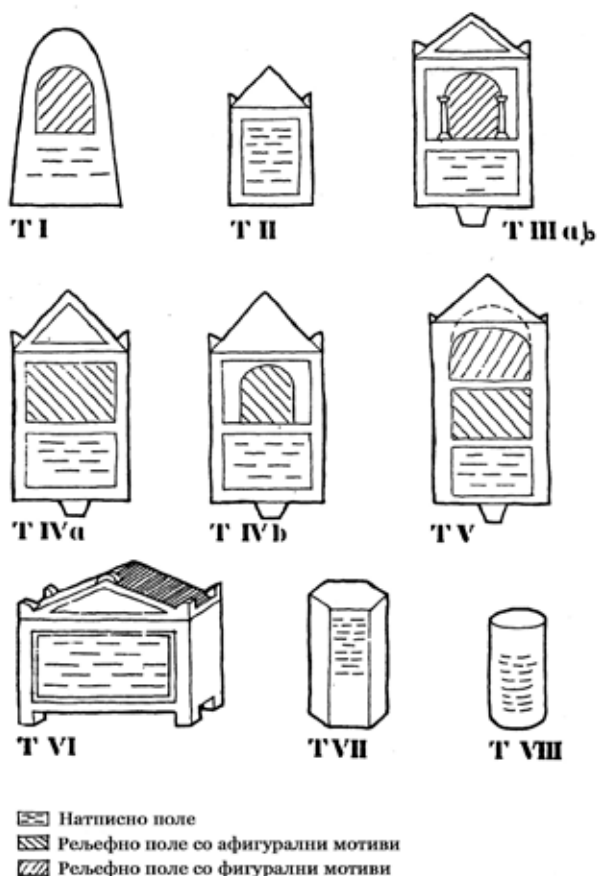
_____ границите со Пелагонија и Линкестидата, на рабовите на пелагониската рамнина особено антропоморфните стели.

⁴ Тоа се типовите Т(иквеш) I (конишни стели), Т VII (призми) и Т VIII (столбови) cf. N. Proeva, op. cit., 141, Pl. II.

⁵ За нивната иконографија в. N. Proeva, “Les stèles funéraires décorées de pins et de pommes de pin en Haute Macédoine”, Arles et Aix-en Provence, 2007, *Actes du Xe colloque international sur l'art provinciale romain*, Aix-en Provence, 2009, 363-375, fig.1-5. Освен на вообичаениот тип стели, овој мотив се среќава и на стели со засведено релјефно поле и фронтон, (Proeva, op. cit., Pl. I/ VIb). непосведочен во други делови на Македонија.

⁶ Н. Вулиќ, Антички споменици наше земље in *Споменик Српске Краљевске Академије* LXXI, 1931, 60-76, 97-99, nos 130-178, 228-237; LXXV, 1933, 32-41, 52, nos 87-41, 164-165; *Спом.* LXXVII, 1934, 43-44 nos 24-27; *Споменик Српске Академије* N(аука) XCVIII, 1941-1948, 53-77, 107, nos 107-165, 230-232.

⁷ Cf. N. Proeva, La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è. et les stèles d'antiquité tardive de la région de Tikveš en Macédoine, 284-293, in *The Age of Tetrarch*, Beograd 1995, 286.

Сл.1. Типологија на твр. тиквешки надгробни споменици.

Станува збор за една хомогена група надгробни споменици (стели и осуари) од римско време со мошне специфична иконографија. Имено, овие стели, како и споменатата група од околината на Прилеп, се единствени стели со афигурални мотиви во главното, правоаголно или засводено, релјефно поле (Т. IVa, IVb, V) Сл. 1. Овие афигурални мотиви може да се поделат во три групи: вегетабилни мотиви (розета, лист од бршлен или од винова лоза, афион, зимзелени дрвја, шишарка); земјоделски алатки (срп, копач, итн.) и астрални мотиви (свезди, месечев срп). Освен во главното релјефно поле, вегетабилните и астрални мотиви ги има и во фронтонот на стелите, како и на капаците на осуарите.

Стелите од типот Т(иквеш) IV се стели со триаголен фронтон и со едно релјефно поле. Релјефното поле на стелите од варијантата IVa е правоаголно, додека релјефното поле на варијантата IVb е засводено. Освен во формата на релјефните полиња варијантите се разликуваат и со мотивот.

Мотивот на стелите од варијантата IVa е дрво на постамент помеѓу две други дрвја чии корени се видливи (сл.2.). Според трите датирани стели оваа варијантата се датира од II до IV век н.е.: едната сте-

ла е од 174⁸ год. н.е., другата од 325/6 год. н.е.,⁹ додека третата, всидана во гроб датиран во II/III век н.е.¹⁰ мора да се датира најдоцна во II век н.е. Според епитафите на досега пронајдените стели, сите покојници се романизирани: тие имаат локални когномени: (*Makaidon, Hermes*), и римски гентилни имиња (*Aurelios, Granonios Oualeria*), или римски имиња *Ouales, Gauanos* итн.

Иконографската шема на стелите со правоаголно релјефно поле (варијантата IV b) се состои од свод поставен на столбови во чија внатрешност е прикажана една голема розета, понекогаш од двете страни и по една чушка афион (*paraver somniferum*), или помала розета (сл. 3). Во горните агли на полето пак, надвор од сводот, се прикажани по еден мал месечев срп, поретко розета. Од надворешната страна на столбовите од сводот понекогаш е врежано по едно гранче. Иконографската шема од релјефното поле (розета со две помали), честопати е повторена во фронтонот. Другиот мотив во фронтонот е гранка со толку многу стилизирани листови што имаат облик на триаголник. Ваква оригинална иконографска шема во античко време не е посведочена никаде на друго место. За жал, досега не се најдени датирани стели од оваа варијанта. Имињата на епитафите покажуваат дека покојниците се главно староседелци: *Ammako, Artemidora, Artemin, Gamete, Guras*,¹¹ *Demetrios, Dioskouridos, Dionys, Zenon, Zosas, Loupos, Herakleides, Poseidonios, Teimotheos, Philetos*, дел од нив се романизирани (римски гентилиции): *Mundicius, Oboulkia, Oualeria, Flaouia* и римски имиња: *Aioulia, Akulanos, Gaios (5), Loukios, Skoupeina*.

Стелите со триаголен фронтон, две релјефни полиња и натписно поле, тип Т V, имаат два различни иконографски мотива: цела фигура на покојните секогаш прикажана во горното релјефно поле и земјоделски алатки во долното (сл. 4). Во релјефното поле на две стели најдени во с. Горен Дисан¹² покрај земјоделските алатки е прикажан диптих, како на стелите од М. Азија,¹³ а диптихот

⁸ Н. Вулић, *Спом.* 75, no 96 (само мајскулен препис што го добил), од објавениот препис можев да прочитам: Ἐτου<ς> α<κ>τ <μ>|ηνὸ<ς> πανή<μου> Κλεο[.] ΔΕΑΝΙΚΗΣ.

⁹ N. Proeva, La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è., 284-293.

¹⁰ Cf. Čakovec-Resava-Kavadarci, *Arheološki Pregled*, 1960, 108, T. XVIII/3.

¹¹ Во хеленистичко време посведочено во Thessalonike и во Seres, cf. IG X, 2, no 94.

¹² Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, nos 119, 121.

¹³ Н. Moebius - E. Pfuhl, *Ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1987, 534, no 221, T. 316.

Сл 2. Надгробна стела од Кавадаречко.

на едната од нив има натпис, веројатно епитаф на покојниот.¹⁴ На две стели од оваа варијанта покојните се означени со тнр. грчко-македонска формула чиј еден елемент е римско име (*Ausonius*, *Loukios*, *Markosm Seilenos*, *Sekoundos*) што го покажува влијанието на староседелците (*Dioskore*, *Soterichos*) врз “туѓинците”¹⁵ Во случајов тоа се

¹⁴ Н. Вулић, *Спом.* ХСVIII, по 121 Натписот што го чита Вулић како латински нема смисла. Всушност, тој е напишан на грчки, јас таму читам: Σεϊανός | Αὐσονιάνου κἔ | Τυχάροϋ. *Ausonianos* произлегува од латинскиот гентилициј *Ausonius*. И епитафот на другата стела е испишан на грчки, но во натписното поле, и објавен од Н. Вулић, *Спом.* ХСVIII, по 119, кој го чита името Семеле, и на кого упатувам (*Steles*, 146, заб. 45) така што пишувањето на Н. Чаусидис, *МакНас.*, 65, заб. 87 е не само неточно, туку покажува и дека не разбрал за што станува збор (јас го објаснувам обичајот на теофорното именување на покојните) и дека за изучување на оваа проблематика се неопходни знаења од повеќе историски дисциплини, во прв ред епиграфски.

¹⁵ Н. Проєва, Туѓи елементи во културата на Горна

потомци на римските колонисти - доселеници во I век ст.е. во Стоби (*oppidum civium romanorum*),¹⁶ чија муниципална територија најверојатно ја опфаќала цела Тиквешија.¹⁷

* * *

Иако овие стели се објавени одамна, нивната невообичаена иконографија уште не е во доволна мера изучена, не само поради јазикот и локалната распространетост на списанието каде што се објавени, туку и поради немање аналогии. Досега не е изработена целосна студија, туку се искажани неколку мислења и забелешки. Нивната типологија беше обработена во мојата магистерска студија¹⁸ којашто, за жал, остана необјавена. На нивната иконографија повторно се навратив во мојата докторска дисертација и во оделни статии со кои ги побивам мислењата дека станува збор за туѓи влијанија или за туѓи божества.¹⁹ Досега искажаните мислења за иконографијата на овие стели се разликуваат дијаметрално: според едни станува збор за траги од келтското присуство на Балканот,²⁰ според други тоа се стели на верници на ориентални божества (*Кибела*, *Атис*,²¹ *Мен*²²)

Македонија во римско време, in *Цивилизации на почвата на Македонија*, Скопје, 1995, 81-88; Ead., *Les influences étrangères dans la culture de la haute Macédoine à l' époque romaine*, in *Epire, Illyrie, Macédoine, Mélanges P. Cabannes*, col. Erga, no 10, 2007, 301-311.

¹⁶ F. Papazoglou, *Oppidum civium romanorum et municipium Stobensium*, *Chiron*, 16, 1986, 213-237; Ead., *La population des colonies romaines en Macédoine*, *Živa Antika*, 40, 1990, 111-124.

¹⁷ Еден од почестите гентилицији е *Cornelius*. На една необјавена стела во Музејот во Велес, најдена во с. Рудник, членовите на семејството Корнелии имаат римска, тричлена ономастичка формула.

¹⁸ Работена под менторство на сега покојниот академик порф. М. Гарашанин, а одбранета во 1978 год. на Филозофскиот факултет во Белград, статијата од бел. 2 е еден вид резиме со главните резултати од магистерската работа, а во подготовка е сеопфатен труд за овие споменици.

¹⁹ N. Proeva, *Uticaј doseljenika na kulturne prilike u rumskoj provinciji Makedoniji*, *Filozofski fakultet, Beograd*, 1992, 220, 60 стр. каталог, табли I-IV, карта (необјавена); Ead. *La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è.*; Ead. *Les stèles funéraires décorées de pins et de pommes de pin*, 363 sqq.

²⁰ I. Čremošnik, *Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima*, *GZM* 12, 1957, 217; Ead., *Reljef Silvana i Nimfa iz Založja* (Buhać), *GZM* 11, 1956, 111; B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 60.

²¹ Ch. Picard, *Sur quelques documents nouveaux concernant*

Сл. 3. Надгробна стела од с. Ресава.

или пак на различни гностички учења.²³ Во оваа пригода, накусо ќе ги прикажам досегашните мислења што веќе ги имам коментирани во споменатите статии на француски јазик, а за првпат ќе ја анализирам најновата теорија за манихејска припадност на овие стели. Притоа сакам веднаш да истакнам дека за ни една од досега искажаните теории нема никакви индикации, а камоли докази, ниту во пишаните ниту во археолошките извори. Теоријата дека станува збор за траги од присуство

les cultes de Cybele et d'Attis: de Balkans à la Gaule”, *Numen* IV, 1956, 5, 7/8.

²² J. Medini, “Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji”, *God. CBI*, XXV/23, 1987, 182-186, resume.

²³ Н. Чаусидис, Манихејско толкување на римските споменици од т.н. «кавадаречка група» in *Makedonsko nasledstvo/Macedonian heritage*, IV/11, 1999, 3-78, препечатена во неговата книга Дуалистички слики, Скопје, 2003, 21-77, со додаток VI и VII 79-87, summary, 417-426.

на Келтите беше искажана од И. Чремшник, која нивната иконографија ја објаснува со култот на дрвото кај Келтите.²⁴ Авторката, освен со култот на дрвото, својата теорија ја поткрепува и со рустичниот стил на тиквешките стели сличен со стилот на една група келтски споменици. Вториов аргумент може веднаш да се отфрли бидејќи ваквиот стил се должи на фактот што стелите се изработени од локални мајстори и од локален камен непогоден за мазнење. Таков стил има во области без посведочено присуство на келтски племиња и мошне оддалечени една од друга, но со таков тип камен: од Галија,²⁵ Иберискиот Полуостров,²⁶ Африка,²⁷ Дакија²⁸ до Македонија. Друг факт, уште поважен од стилот, е тоа што во оваа област, како и во цела Македонија, досега не е посведочено ниту едно келтско име, ниту пак келтско божество. Нема ни келтски имитации на македонските монети што би сведочеле, ако не за келтско присуство, барем за некакви контакти со Скордисците^{28a}, а уште помалку со Јаподите. А најголемата слабост на оваа “келтска” теорија е фактот што ваков тип споменици и ваков стил воопшто не е посведочен кај Скордисците, кои би можеле да ги донесат ваквите верувања во Македонија. Споменувањето на келтски колонисти во областа *Botiaia* од Т. Ливиј²⁹ се однесува на времето на келтската инвазија во Македонија (крајот на III век ст. е.) кога Келтите немале ваков тип на надгробен споменик, што во нивната матична земја ќе се користи дури во римско време. Притоа треба да се има на ум дека станува збор за воена инвазија, односно за воени келтски колонисти, а не за миграција и за трајно населување на небо-

²⁴ За Келтите на Балканот в. М. Домарадски, *Keltume na Balkanskiy poluostrav*, Софија, 1984.

²⁵ F. Petry, *Monument funéraires de Saverne*, *Rev. arch. de l'Est et du Centre Est*, t. xxxiii/1, 1982.

²⁶ D. Julia, *Etudes epigraphique et iconographique des stèles funéraires de Vigo*, *DAAI*, abt. Madrid, Heidelberg, 1971, 1-38.

²⁷ Z. Benzina Ben Abdallah, *Catalogue des inscriptions latines paiennes du Musée de Bardo*, coll. EFR, 12, Rome, 1986, nos 105, 106.

²⁸ L. Nagy, *Les symboles astraux sur les monuments funéraires de la populaion indigène de la Pannonie*, *Diss. Pann*, II, 1941.

^{28a} Како што покажа Ф. Папазоглу, Скордисците не се протегале толку на југ, в. *Srednjobalkanska plemena u poredrimsko vreme*, Sarajevo 1969, 296/7, како и англиското издание F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Time*, Amsterdam 1978.

²⁹ Liv., XLV, 30, 5: *Tertio regio nobilis urbes Edessam et Beroeam et Pellam habet et vettiorum belicossam gentem, incolas quoque permultos Gallos et Illyrios, inpirgos cultures.*

Сл. 4. Надгробна стела од Кавадарци.

речко население. Ова се поткрепува и со фактот дека во оваа област, како и во цела Македонија, не се најдени траги од келтска култура. Доволно е да се потсетиме на келтското населување во југоисточна Бугарија, при што е формирано и кралство со престолнина во Tyllis,³⁰ што е многу добро посведочено со археолошките ископувања.

Еден друг автор, Ж. Винчиќ, иако признава дека во Тиквешкијата нема келтски предмети и откако поголемиот број мотиви прикажани на стелите ќе ги протолкува како симболи на класичните грчко - римски божества и ќе ги припише на верувањата во бесмртност, заграбен живот, ќе напише дека нивното потекло е келтско!?!³¹ Притоа е

³⁰ M. Domaradski, L'état des Celtes en Thrace avec capitale Tyllis et en Asie Mineure-Galatie, *Pulpudeva*, 3, Sofia, 1980, 52-57; Id. Présence celte en Thrace au début de l'époque hellénistique (IVe, -IIIe s. av. n. è.) in II congrès de thracologie, Bucaresti, 1980, 459-466.

³¹ Ж. Винчиќ, *1000 години антика во Тиквешкијата*, Не-

очигледно дека авторот не е во тек како со другите толкувања така и со библиографијата за оваа проблематика.

Теоријата за влијанија од култови на ориенталните божества е искажана од францускиот археолог Ш. Пикар, по посетата на Археолошкиот музеј во Скопје во 1953 год.³² Неговото внимание го привлече трите стели со мотив на зимзелено дрво, како и стелите со мотив на две или три борови дрвја или борова шишарка поставена на ара, од околината на Прилеп.³³ (сл. 5). Овој мотив на умножени борови дрвја тој го толкува како симболичен приказ на Корибантите на Кибела, која била прикажана на овие стели, но всушност божичката ја нема. Ваквото толкување со право е отфлено од француските научници М. Ренар и К. Деру,³⁴ кои укажуваат дека е неверојатно да се прикажани служителите наместо богот и дека е чудно што на овие стели не е прикажан Атис.³⁵ Овие автори потсетуваат на есхатолошките верувања според кои покојните се идентификувале со божеството и затоа покојните на надгробните споменици биле прикажувани преку симболите на божеството. Според оваа есхатолошка доктрина борот би го заменува Атис,³⁶ кој во митот умира под тоа дрво, а тоа би значело дека на стелите од “прилепската” група би имале приказ на тројца Атиси. Мотивот, пак, на дрво со три корени на тиквешките стели Ш. Пикар го толкува како приказ на светото дрво на Атис, како Атис-дрво, Атис-бор,³⁷ а пак дрвото на постамент од стелата

готино 1996, 354; summary, 531-541. Освен објавените стели, Авторот ги објавува и надгробните споменици што ги регистрира во рамките на меѓународниот проект на МАНУ, САНУ и Берлинската Академија на науките, за документирање на епиграфските споменици во Р. Македонија, без почитување на моите авторски права. Во рамките на проектот « Епиграфски споменици од општина Неготино », прифатен од Министерството за култура и во ноември 1993, заедно со конзерваторот П. Ризов, во Музејот во Неготино, пренесов дваесетина епиграфски и архитектонски споменици.

³² Ch. Picard, Sur quelques documents nouveaux concernant les cultes de Cybèle et d'Attis, 4-10. Pl. II.

³³ Нивната иконографија детално ја анализирав во статијата во бел. 5.

³⁴ M. Renard - C. Deroux, “Attis doubles et triples de Yougoslavie et d'ailleurs”, in *Hommage à R. Schilling*, (Coll. d'études latines, XXXVII), Paris 1983, 203-204.

³⁵ Според императорот Јулијан, Атис бил бог, а не само придружник на Кибела; *theon men to pantì*. Discours, VIII: Sur la mère des Dieux, (éd. G. Rochefort, Paris, 1963, 8=168, a-b).

³⁶ H. Graillot, *Le culte de Cybèle*, Paris, 1912, 210.

³⁷ Ch. Picard, op. cit, 7, 12.

Сл. 5. Надгробна стела од Волково.

на семејството *Granonni* (сл. 2) како еден вид трофеј, дрво-трофеј, при што признава дека не му е јасно значењето на овој симбол.³⁸ М. Ренар и К. Деру прифаќаат дека овој симбол е дрво-трофеј, односно дрво речиси целосно оголено од гранките и од лисјата и дека краевите на гранките што останале веројатно се приказ на бршленови лисја како симбол на вечноста. Според нив, мотивот во горниот агол на фронтонот, ист како и “гранките” на дрвото-трофеј, ги сугерирале четирите годишни времиња и бидејќи Кибела е божица со четири лица (*Meter tetraprosopos*) тие го толкуваат овој мотив како апстрактен симбол на Кибела од двете страни придружена со по еден Атис-во вид на бор.³⁹ Подоцна е најдена уште една стела на лок. Белград кај Кавадарци со иста иконографска шема (дрво-трофеј помеѓу две други дрвја) овој-

³⁸ Ch. Picard, op.cit. 9.

³⁹ Renard - Deroux, op. cit., 212.

пат прикажана под свод во правоаголно релјефно поле. Нецелосно зачуваниот натпис покажува дека станува збор за романизиран староседелец.⁴⁰ Главната забелешка што треба да се стави на ваквото толкување е фактот дека на територијата на Р. Македонија (главно Горна Македонија и дел од Долна) досега не е најдена ниту една стела со приказ на тнр. *фунерарен Атис*, а колку што можев да проверам, такви стели не се најдени ниту во Р. Грција (главно Долна Македонија и дел од Горна) што значи на целата територија на римската провинција Македонија, се разбира, без илирскиот дел. Теоријата за влијание на Атис на надгробните споменици е отфрлена од Л. Робер, кој докажа дека дури и во Фригија, татковината на Атис, шишарката не укажува дека покојниот бил верник на Атис.⁴¹

Дека не станува збор за есхатолошка доктрина според која покојниот се стопувал со божеството, може убаво да се види на стелите од Тиквешијата на кои зимзелени дрвја се прикажани заедно со фигури на покојните. На една стела, за жал скршена и долу и горе, меѓу двајцата покојници е прикажано едно дрво,⁴² (сл. 6) а на две други стели, исто така од околината на Кавадарци,⁴³ освен покојните во релјефното поле, две дрвја со оголени корења се прикажани во фронтонот (сл.7). Овие стели се недвосмислени докази против теоријата дека станува збор за симболи од култот на Атис и на Кибела, кои ги заменуваат ликовите на покојните.⁴⁴

За што, всушност, станува збор?

Како што се гледа од ”прилепската” група стели,⁴⁵ каде што фигурите се стилизирани во вид на бо-

⁴⁰ Стелата ја регистрирав во рамките на проектот за објавување на епиграфските споменици од Р. Македонија. Ж. Винчиќ стелата ја третира како необјавена, како и Н. Чаусидис, кој упатува на неговата книга наместо на *editio princeps* од N. Proeva, *La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è., 286*, сл 2 на стр. 293 како што е ред, што уште еднаш ја покажува нивната неупатеност во соодветната стручна литература.

⁴¹ L. Robert, *Inscriptions mal classées*, 4. *Autel funéraire à Thyatire, Hellenica X*, Paris, 1955, 253/4, n. 6.

⁴² Н. Вулић, *Спом. XCVIII*, no 134.

⁴³ Н. Вулић, *Спом. XCVIII*, 137,144; двете стели се наоѓаат во Археолошкиот музеј во Скопје.

⁴⁴ Наспроти ваквото мое мислење, јасно исказано во мојата статија *La stèle funéraire datée de l'année 325/6, 287*, С. Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера*, Скопје, 2005, на стр. 52-53, намерно, или затоа што не разбрала, ми импутира спротивно мислење.

⁴⁵ Подетално в. N. Proeva, *Les stèles funéraires décorées de pins et de pommes de pin...*, 363-375.

Сл. 6. Надгробна стела од Кавадаречко.

рово дрво⁴⁶ или шишарка поставена на ара,⁴⁷ станува збор за своевидна хероизација на покојните, прикажани преку секогаш зеленото дрво затоа што зимзелените дрвја биле фунерарен симбол за бесмртност и вечен живот. Дека тоа е така, се гледа од епитафот на стелата од Прилеп/Прилепец, каде што покојниот е наречен *heros*⁴⁸, како и на една необјавена стела во Музејот во Велес (сл. 8) Стелата е најдена во с. Белештевица, дим. 0, 84 x 0,42 x 0,15 м, скршена на два дела при што недостига речиси целата десна половина од релјефното поле и горниот десен агол од натписното поле. Во релјефното поле е зачувана машка фигура со волумен во левата рака и мал дел од главата на друга фигура. Во горниот агол на фронтонот е прикажана шишарка врз ара, во средината сончева розета во круг, а од страната цвет, додека десниот агол е откриен. Во профилираното натписно поле испишан е епитаф во девет реда:

⁴⁶ Н. Вулић, *Спом.* LXXI, nos 363, 364, no 51.

⁴⁷ Н. Вулић, *Спом.* LXXI, no 418 со цртеж = IG X, II, 2, no 227 ; *Спом.* LXXI, no 450 = IG X, II, 2, 212.

⁴⁸ N. Proeva, «Les stèles funéraires, 322 (Н. Вулић, *Спом.* LXXI, no 450 = IG X, II, 2, 212).

Γλαυκίας Λουκ[ί]-λου Λουκίω τῷ [τ]-λέκνω ἦρω ἠρ[ό]-λων ἀνέθηκεν | μνημῆς χάρι-ιν, καὶ ἑαυτοῦ κα-λὶ Ἀμμίας τῆς σ-λυμβίου ἀνέθηκεν ζώντων.

Како што може да се прочита во епитафот, овој семеен споменик е поставен од живите родители за нив, што е често во Македонија, и за нивното покојно дете наречено *heros*, чиј хероон се споменува во натписот. Со оглед на фактот дека во релјефното поле има место само за уште една фигура, очигледно е дека стелата била надгробен споменик за родителите и дека шишарката поставена на ара ја симболизира хероонот што веројатно бил изграден одделно, можеби токму во таква форма. Треба да се укаже дека борот и шишарката се симбол во култот на Римјаните но не и кај старите Грци. Ара со шишарка и епитаф е прикажан и на надгробната стела на несреќниот Антиној, лубимецот на Хадријан,⁴⁹ кој по давењето во Нил бил дивинизиран (најчесто како Дионис) и кому му биле градени фунерани храмови низ целото Царство, а од 202 год.н.е. во негова чест биле воспоставени натпревари.⁵⁰ На стелата на Антиној, најдена во 1907 год. во Lanuvio, е прикажана ара со шишарка, што значи дека и овде овој мотив го симболизира неговиот хероон. Покрај ара стои Антиној со лозарски нож, *falx vinitoria*, во десната рака, а над неговата глава е прикажана гранка од винова лоза со гроздови (сл. 9). Со иста таква шема е прикажан и покојниот на една стела од Бороја (лозарски нож во раката и винова лоза со гроздови зад главата).⁵¹ На една стела од Подлес, пак, покојникот има само лозарски нож во раката,⁵² додека пак на стелата од Кавадарци лозарскиот нож е прикажан во релјефното поле со други земјоделски алатки⁵³ (сл. 4 и 6). На една атичка стела, пак, еден од двајцата покојници, кои држат винарски нож во десната рака, со левата ја фатил виновата лоза чиј врв со гроздови ја наткрилува неговата глава.⁵⁴

⁴⁹ Ch. W. Clairmont, *Die Bildnisse der Antinus*, Rom 1966, T. 7, 5; M. Guarducci, *Epigrafia graeca* III, Roma, 1974, 414, no 12.

^{49a} На местото кај што се удавил (денес Sheik Abada) Хадријан основал град со негово име *Αντινοοῖολις*.

⁵⁰ Paus. VIII, 9,7-8.

⁵¹ A. Tataki, *Ancient Beroea prosopography and society*, Meletemata 8, Athens, 1988, no 375, Pl. VII.

⁵² Н. Вулић, *Спом.* LXXI, no 83.

⁵³ Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, 134.

⁵⁴ A. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, Berlin-Leipzig, I-IV, 1890-1922, no 2069; A. Muehsam, Attic grave-reliefs from the Roman period, *Beritus*, X/1, 1950, 99, 108, Pl. XV.

Сл. 7. Надгробна стела од Кавадаречко.

Според теоријата на хрватскиот научник Ј. Медини, мотивите на тнр. тиквешки стели биле резултат на влијание од доселеници од Мала Азија и на верници на богот Мен.⁵⁵ Тоа го објаснува со фактот дека во фронтонот на тиквешките стели многу чест мотив е месечев срп со краевите свртени нагоре, со или без розети меѓу нив или од страните, а над него често е прикажана и борова шишарка. Авторот на оваа теорија верува дека станува збор за искажување на хтонскиот аспект на богот Мен, при што сепак остава можност дека имало надоврзување на домашни традиции од предримско време.⁵⁶

⁵⁵ J. Medini, *Tragovi*, 182-186.

⁵⁶ J. Medini, *Tragovi*, 186 et 187.

Забелешките и за оваа теорија се исти како и за претходната. Имено, култот на богот Мен не е посведочен во нашава област, ниту пак на територијата на Македонија; а нема ни теофорни имиња, ниту пак имиња со корен *men-*. Треба да се укаже дека само еден симбол, во случајов месечевиот срп, не е доволен показател дека станува збор за богот Мен. Се поставува прашањето зошто би станувало збор за богот Мен, а не за некое друго божество чиј симбол исто така е месечината како на пр. Хеката, Артемида, Диоскурите и многу други. Овде треба да се споменат и другите мислења за значењето на месечината: од тоа дека тоа е келтско-ориентален симбол, симбол со африканско потекло,⁵⁷ до оние што го толкуваат како обичен украсен мотив. Притоа не треба да се заборава дека месечината има свое значење во локалните верувања на речиси сите народи.⁵⁸ Како ѕвезда што постојано умира и се раѓа, феномен видлив за сите, разбирливо е што кај многу народи месечината била поврзан со идејата за воскреснување на мртвите, верување што кај некои племиња се задржало до ден денес.⁵⁹ Затоа не е чудно што месечината како симбол се среќава кај народи кои немале никакви допирни точки, што покажува дека не станува збор за меѓусебни влијанија туку за обична конвергенција. Затоа, нема потреба да се бараат и да се докажуваат некакви туѓи влијанија, туку месечевиот срп во фронтонот треба да се толкува со верувањето во загробен живот или во лунарната ехатологија, што било раширено низ целото Римско Царство, како што покажа белгискиот учен Франсоа Кимон.⁶⁰ Понекогаш тоа е потенцирано со приказ на розета/ѕвезда од внатрешната страна на месечевиот срп/месечината, а не од страните, како што овој мотив е прикажан на некои стели.⁶¹

Со последната теорија искажана неодамна, Н. Чаусидис се обидува да ги прикаже овие стели како манихејски.⁶² А за да биде тоа прифатливо, авто-

⁵⁷ Saglio-Pottier, *Dictionnaire des antiquité grecque et latin*, sv. Lunus.

⁵⁸ G. Wilke, *Kult mjeseca u priči i umjetnosti indogerman-skih naroda*, *GZM* 25, Sarajevo, 1913, 515-552.

⁵⁹ J. G. Frazer, *The Belief of Immortality and the Worship of the Dead*, London, I, 1913, 65 sqq.

⁶⁰ F. Cumont, *Recherches sur les symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1943, поглавјето за лунарната симболика во фунерарната уметност од римско време, 204 sqq. и 244/5.

⁶¹ Н. Вулић, *Спом. ХCVIII*, no 362 (Ропадја); *Спом. LXXI*, no 137 (Ваташа). За симболиката на иконографската шема розетата со/или во месечев срп, види подолу.

⁶² Н. Чаусидис, прво во двојазичната статија (македонски и англиски) Манихејско толкување на римските

Сл. 8. Надгробна стела од с. Белештевица.

споменици од т.н. « кавадаречка група » in *Македонско наследство/Macedonian heritage*, IV/11, 1999, 3-78, препечатена во неговата книга *Дуалистички слики*, Скопје, 2003, 21-77, со додаток VI и VII 79-87, summary, 417-426. Книгата е објавена со средства од Министерството за култура, те. на даночните обврзници, но без стручна рецензија, што е спротивно на законот.

рот ги датира стелите во III и IV век н.е., без никакви аргументи. Меѓутоа, треба да се каже дека овие стели со сигурност се датирани од I до IV век н.е. како според датираниите натписи, така и врз основа на палеографските белези. Во Мартолки е најдена стела со потпис на скулпторот и година на изработка - 147 год.⁶³ што според македонската / провинциска ера дава 34 год. ст.е., а според акциската / августовска 82 год. н.е. Тешко е да се утврди според која ера е датиран натписот, но тоа во случајов не е толку важно. Значењето на оваа датирана стела, како и на другата стела од истото село со потпис на истиот скулптор,⁶⁴ е во тоа што непобитно покажува дека шематизираниот, рустичен и речиси наивен стил на еден голем број стели од тиквешки тип не е хронолошки показател туку белег што се должи на локалниот тип камен и дека за точно датирање треба да се земат предвид и другите елементи, во прв ред епиграфските, (палеографски, ономастички итн.) па затоа датирањето само според стилот е погрешно. Исто така, не треба да се заборава дека овие стели се дело на локални, необразовани и невешти мајстори, така што може да се зборува за еден вид наивна уметност: човечките фигури се без трета димензија и толку многу стилизирани, што повеќе личат на цртеж отколку на релјеф, што е, пак, главен белег на скулптурата во доцната антика.⁶⁵ Од доцната антика е стелата од с. Бегниште изработена во 382 год. н.е., што според македонската/ провинциска ера дава 234/5 год. н.е., а според акциската/августовска ера 351 год. н.е. Втората година е поприфатлива поради тоа што станува збор за потомци на доселените Римјани во стопскиот муниципалитет, за кои августовската ера секако била поважна, како и поради ретката иконографска шема посведочена во Аквилеја,⁶⁶ што значи дека оваа стела би била најдоцно датирана стела од тиквешки тип.⁶⁷ Една друга стела со ваков, шема-

⁶³ Б. Јосифовска, Неколку необјавени грчки латински натписи од Македонија, *Živa Antika*, III, 1953, 231, no 5, fig. 5, resume 244.

⁶⁴ Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, no 73 ; Б. Јосифовска, *op. cit.*, 232, fig. 5a.

⁶⁵ Подетално за овој стил cf. N. Proeva, La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è., 289-290.

⁶⁶ G. Forni, *Epigraphica* III, *Epigraphica* L, 1988, 113/14, fig. 8.

⁶⁷ С. Бабамова, *Епиграфски споменици*, 53-54 се определува за датирање според македонско-провинциската ера отфрлајќи ги, без никакви контра аргументи, моите стилски, аргументи, иако не е квалификувана да суди за таков вид аргументи! Притоа го меша датумот на оваа стела (*Спом.* XCVIII, no 109) со датумот на стелата од Кавадарци (*Спом.* XCVIII, no 133).

Сл. 9. Надгробна стела на Антиној.

тизиран стил е најдена со ископување на римската некропола во с. Ресава, всидана во гроб датиран во II/III век н.е.,⁶⁸ што значи дека стелата мора да е од II век н.е., и јасно покажува дека стелите со ваков стил припаѓаат, може да се рече, на «ортодоксната» римска култура и го побива тврдењето на Н. Чаусидис дека ниту една стела од тиквешки тип не е најдена *in situ*.⁶⁹ Неговото тврдење дека манихејската доктрина и христијанството во овој време биле најраширени религии во Римската Империја⁷⁰ за нашава област е неточно и непоткрепено со докази. Не само што манихејците не се споменати во ниеден извор (многу е важно да

се каже дека манихејците на Балканот, во пишаните извори се споменуваат само трипати, но ниту еднаш во Македонија),⁷¹ туку сè до V век н.е. христијанските надгробни споменици се мошне ретки. Дури и во Стоби, каде што христијанската заедница е посведочена уште во IV век н.е., со христијански базилики, бројот на христијански споменици е не само многу мал, туку и со иконографија сосема различна од тиквешките стели: речиси без орнаменти, освен крст, и со мошне штур епитаф и вообичаената формула “*овде-почива*”. Досега само за една стела од Кавадарци е искажано мислење дека е христијанска. Шематизираното гранче над главите на покојните е протолкувано како нимб, а фигурите како светци,⁷² што е неприфатливо зошто натписот завршува со типично паганска поздравна формула за патникот-намерник, а нема ниту криптохристијански симболи, а уште помалку нескриени симболи и очигледно е дека авторот бил заведен од овој необичен мотив. Ова мислење е игнорирано од специјалистите, а во свој прилог не го користи, или не го знае, ниту Авторот на манихејскава теорија. Иако Н. Чаусидис признава дека освен споменикот на Лидијката *Bassa*, најден во Салона,⁷³ за жал, само со зачуван епитаф, нема археолошки докази за присуство на манихејци на Балканот, па дури признава дека не знае доволно за манихејството,⁷⁴ а сепак се впушта во докажување дека тиквешките стели се манихејски без да се потруди да ги побие досегашните толкувања, коментирани претходно.⁷⁵ Половината од поглавјето за римските стели Авторот го посветува на манихејското учење и потоа без никакви аргументи го применува врз тиквешките стели. Притоа фактите што не се вклопуваат во неговото толкување едноставно ги игнорира. Во прв ред тоа се однесува на натписите што се составен дел

⁶⁸ Cf. *Arheološki Pregled*, 1960, 108, T. XVIII/3.

⁶⁹ Н. Чаусидис, in *МакНас/МаcHer*, IV/11, 1999, 6; Id., *Дуалистички слики*, 21.

⁷⁰ Н. Чаусидис, *МакНас*. 14 ; *Дуалистички*, стр. 26.

⁷¹ cf. R. Bratož, *Die Geschichte des fruhen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und aquileia im Licht der neueren Forschungfen*, *Klio*, 72, 1990, 508-550, 521-523; Id., *Il cristianesimo aquileiese primo di Constanino, fra Aquileia e Poecovio*, Udine-Goritzia, 1999, 133-137, 345-482.

⁷² A. Struck, *Inschriften aus Makedonienm Ath. Mitt.*, XXVII, 1902, 318, no 46 (Н. Вулић, *Спом.*, LXXI, no 149).

⁷³ А. - Ј. Šašel, *ILJu, Situla 5*, Ljubljana, 1986, no 2245, според палеографските елементи датиран во IV век н.е.

⁷⁴ Н. Чаусидис, *МакНас*, 15, n. 11. На стр. 33 дури пишува дека не е доволно мотивиран да го изучува мотивот на стилизирано гранче во фронтонот што произволно го нарекува ондулирана стрела?! Ако не е мотивиран тогаш се поставува логичното прашање зошто се зафатил со оваа тема и зошто ја обременува стручната и научната литература со вакви писанија?!?

⁷⁵ Авторот упатува само на две мои статии што покажува дека не е упатен во постојната библиографија за иконографијата на овие стели.

Сл. 10. Надгробна стела од с. Крушица.

на стелите - имено, во античко време нема надгробни споменици без натпис! Натписите, со ономастичките и палеографски елементи што ги содржат, се незаменлив елемент за анализа и за добивање релевантни научни резултати. Имињата на покојните, пак, ја покажуваат нивната етничка припадност (староседелци или доселеници, како на пр. римски колонисти), социјална или културна припадност и ги покажуваат не само патиштата на влијанија туку и на културна интеракција. Имено, доселениците во Македонија не само што влијаеле туку и тие трпеле влијанија од домашната средина. Така на пр. не само што « морале » да го користат јазикот на писменоста - грчкиот, туку прифатиле и некои домашни иконографски мотиви.⁷⁶ Дури и еден површен преглед на натписите на нашиве стели покажува дека тие се пишувани во типичната тнр. грчко-римска традиција: епитафите завршуваат со *mnemes harin*, една од најбазалните формули во фунерарната епиграфика од претхристијанско време. Нема манихејски формули ниту каков и да е друг показател за манихејска припадност на покојниците на овие стели. Авторот (имплицитно) тврди дека доселеници од

⁷⁶ N. Proeva, Les influences étrangères dans la culture de la haute Macédoine à l'ère romaine, 301-311.

Мала Азија го донеле и рашириле манихејството,⁷⁷ па дури и го наметнале изборот на каменот(?!).⁷⁸ Но во изворите нема податоци за малоазиски доселеници во Тиквешијата, а во Горна Македонија, единствениот етникон со небалканско потекло е епитафот најден во околината на Прилеп: тоа е градот Амара во римската провинција *Arabia Felix* во Азија.⁷⁹ За да ја докаже, оваа манихејска теорија, авторот се задржува само на иконографијата на стелите, но сосема произволно, без никакви аналогии со манихејски белези и без упатување на ни едно дело за манихејската уметност,⁸⁰ што патем речено ја знаеме речиси само преку ракописите. Притоа мотивите ги анализира изолирано, без никаква корелација во рамките на иконографската шема, не водејќи сметка за контекстот и за општиот аспект на иконографската композиција, туку просто ги истргнува од композицијата чиј составен дел се, затоа што го гледа само она што сака да го види.⁸¹ Но ова не го спречува да им импутира на другите дека нивните анализи биле засновани врз формални асоцијации!⁸² или пак нивните мислења да ги прикажува неточно, истргнувајќи ги од контекстот.⁸³ Методот на запоставување на фактите што не одат во прилог на неговата теорија (натписите, ономастиката, аналогите) е методолошки неприфатлив, зашто со такво половично третирање на спомениците (земање предвид само на едни елементи и целосно запоставување на други) може да се добијат само погрешни резултати. А избегнувањето на вообичаената и научно прифатена терминологија за означување на мотивите, без притоа да се докаже дека постојните термини не се точни,⁸⁴

⁷⁷ Н. Чаусидис, *МакНас.*, 14, п. 7.

⁷⁸ Н. Чаусидис, *МакНас.*, 7, Дуалистички, 22.

⁷⁹ Н. Вулић, *Сном*, LXXI, по 457.

⁸⁰ Едно од нив е класичното дело на М. Heuser - Н. J. Klimkeit, *Studies in Manichaeian Literature and art*, Leiden-Boston-Koln, 1998.

⁸¹ Така на пр. афионот го толкува како калинка, в. *МакНас.*, 47, при што главен аргумент му е "...фактот што во манихејската симболика..., калинката е еден од клучните симболи поврзани со феноменот на животот и смртта." 48.

⁸² Н. Чаусидис, *МакНас.*, 59, п. 72.

⁸³ Н. Чаусидис, *МакНас.*, 41; *Дуалистички*, 50 (моето толкување за приказот на дрва), 71 (моето толкување за тоефорно име на покојникот) што веројатно се должи и на незнаењето на францускиот јазик.

⁸⁴ Напати неговите идентификации на мотивите се фантастични и произволни: на пр. вегетабилниот мотив на една стела од Дисан го толкува како вулва?! и тврди дека е единствен примерок, (*МакНас.*, 38), иако ист таков, помалку шематизиран, мотив има и на стелата од околината на Кавадарци (*Сном.*, XCVIII, 131) што

Сл. 11. Стела од Битола.

најблаго речено е несериозено. Така, наместо вообичаените стручни термини Авторот користи цели реченици, при што таквите описни означувања се несмасни и неразбирливи, што може да се види од следниве примери: *сноп од стрелки што се спуштаат кон човечките фигури; крст со краци кои завршуваат во вид на стрелки; сложен склоп од меѓусебно поврзани стрелки; три листовидни мотиви поместени еден во друг; кружни мотиви со впишана розета со прекрстувања или со централен кружен мотив; гранче со топчест плод; прстен со или без крукче на средината со три додатоци во форма на стрелка; вертикален стожер со правоаголно проширување во основата и сноп од стрелки кои зерачесто се шират од врвот; брановидна т.е. цик-цак стрелка, ...* Дека еден мотив не е тоа што мислат сите дека е, не се докажува со избегнување на името со кое тој се означува во стручната литература, туку со факти

покажува дека идентификацијата со вулва е неточна. Орнаментот, пак, на стелата од Кавадарци (*МакНас.*, 43) го толкува како биста, а всушност станува збор за шематизиран приказ на винова лоза како на стелата од с. Стар Град *Спом.* (XCVIII, 82), веројатно и на онаа од с. Ресава (*Спом.*, LXXI, 174). Се разбира дека овие аналогии што ги побиваат неговите толкувања не се споменати од Авторот.

и аргументи! И на крај, да се зборува за симболизам на надгробните споменици без да се консултираат маестралните трудови на Ф. Кимон, докажано име за проблематиката на античката симболика, како и неговото дело за манихејството, покажува или непознавање на стручната литература за темава во чие обработување Авторот се впуштил, или пак за свесно отфрлање на резултатите на нашите претходници, што би значело дека светот почнува со нас, односно со Авторот.

Се разбира дека реакциите на ваквото толкување не изостанаа. На прво место тоа беше сега веќе покојниот А. Јовановиќ, чиј осет за религиски теми на сите ни е добро познат. Тој покажа⁸⁵ дека на стелата најдена на североисточната граница од ареалот на распространетост на овие стели, во с. Крушица, Св. Николско,⁸⁶ (сл. 10) станува збор за иста иконографска шема како на стелата од Хераклеја Линкестидска (сл. 11), со приказ на Дионис,⁸⁷ но скратена и шематизирана до степен на непрепознатливост. Од досега кажаново повеќе од очигледно е дека станува збор за еден мошне специфичен стил чии главни одлики се стилизација и шематизација, а не за манихејци. Иако авторот на манихејската теорија ја препознава шематизацијата на тиквешките стели,⁸⁸ неговата терминологија за означување на мотивите покажува дека не ги разбрал или не сакал да ги разбере иконографските шеми зашто тргнал од една идеја (манихејската) што сака да ја докаже.

И на крајот се поставува прашањето за значењето на овие *икконографски шеми*, а не на одделните мотиви.

Веднаш треба да се каже дека симболичкото значење на одделните мотиви што се среќаваат на нашиве стели (розета, месечев срп, со или без розети/свезди, диск, борова шишарка, бршленов лист и др.) е долго изучувано и одамна уточнето. *И тука нема ништо необично.* Необичен е начинот на комбинирање и компонирање во оригинални иконографски шеми, аспект што е целосно запоставен од Н. Чаусидис. Но да се потсетиме накусо на значењето на овие симболи. Научниците се речиси едногласни дека тнр. астрални симболи (диск, розета, месечев срп со розети на внатрешната страна) ги изразуваат есхатолошките верувања што потекнуваат од Истокот, презе-

⁸⁵ А. Јовановиќ, Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније, *Зборник Народног Музеја*, XVIII-1, Београд, 2005, 513-516, summary, 529-530.

⁸⁶ Н. Вулић, *Спом.*, LXXVII, по 65 и фотографија во *Спом.*, XCVIII, 279.

⁸⁷ Н. Вулић, *Спом.*, LXXI, по, 32.

⁸⁸ Н. Чаусидис, *МакНас*, табла III на стр. 12, *Дуалистички слики*, табла IV на стр. 15.

Сл 12. Горен дел од надгробна стела, с. Д. Дисан.

мени прво од питагорејците, потоа од стоиците што ги рашириле низ целото Римско Царство, а се разбира дека не им биле туѓи ниту на манихејците⁸⁹ кои, паганските верувања на Семитите од Месопотамија, каде што всушност поникнало манихејството, ги приспособиле на нивното учење.⁹⁰ За правилно толкување на оваа иконографија многу е важно да се има на ум и многу добро познатиот факт дека скулпторите работеле според готови, однапред изработени шеми што кружеле низ целата територија на Римското Царство и дека мајсторите понекогаш не го разбирале нивното значење, туку работеле по порачка и многу често ги изработувале механички. Но исто така треба да се знае дека на барање на нарачателот скулпторите можеле да ги менуваат шемите или пак да ги приспособуваат на локалните религиски верувања. Тоа покажува дека не треба по секоја цена да се бара есхатолошка симболика на секоја стела со мотив на розета или диск, зашто ако се сака, на секој мотив може да му се даде некакво симболичко (религиско, космичко и др.) значење, и научникот е тој што треба да процени дали станува збор за обичен декоративен мотив или за мо-

тив со симболичко значење. А тоа е можно само ако спомениците се изучуваат како една целина, како и во нивната економска, културна, религиска средина каде што поникнале и биле конципирани. До II светска војна имаше тенденција да се бара симболика во секој мотив, но постепено се сфати дека со текот на времето симболичкото значење на многу мотиви било заборавено и дека тие почнале да се користат како обични орнаменти, така што денес преовладува поумерен и попрепазлив пристап во толкувањето. Ова е особено точно за тиквешките стели. Така на пр. јасно е дека малите розети во комбинација со месечев срп не се ништо друго туку ѕвезди, додека тоа е потешко да се каже за изолирано прикажана розета што се среќава поретко, и токму тогаш за толкувањето се пресудни другите елементи. Затоа толкувањето на Н. Чаусидис дека месечевиот срп со розета меѓу краците бил *чун*, со аналогии подоцнежни повеќе од пет века, како и идентификувањето на розетата на стелата од Д. Дисан како *тркало за црпење на душите*,⁹¹ без докази за раширеност на манихејското верување во Македонија се неприфатливи. Ако се води сметка за стилот и за степенот на шематизација што во прв ред се должи на видот на каменот, ќе се избегнат толкувања од типот *крст*,⁹² *стрелка* (за шематизирани листови) или *ондулирана стрела* што е јазичен апсурд (стрела не може да биде ондулирана!), *прстен со стрели* !?!, *тркало* (за шематизирана розета) и сл. Дека не станува збор за никакви ондулирани и неондулирани стрели, крстови итн. туку за шематизација, многу јасно се гледа од иконографијата на повеќе од една стела со помалку изразена шематизација.⁹³ Тнр. (од Н.Ч.) *прстен со стрели* во фронтонот на нашиве стели е најобична, шематизирана розета со четири листа,⁹⁴ а пак *сложениот склоп од меѓусебно поврзани стрелки* прикажан во фронтонот на стелите е бршленова или винова гранка што се гледа од пореалистичките прикази на неколку стели.⁹⁵ Честото прикажување на винова лоза на тиквешките стели е сосема разбирливо за винарски крај како што е, не само Тиквешијата, туку и поголемиот дел на Македонија, што се гледа и од мотивот на стелите со две релјефни полиња (Т V). Имено, во долното релјефно поле секогаш се прикажани земјоделски алатки што ја означуваат професијата на покојни-

⁸⁹ F. Cumont, *Le symbolisme*, 234, 236. Исто и W. Burkert, *La tradition orientale dans la culture grecque*, Paris 2001, 103-133, особено стр. 110 sqq.

⁹⁰ Cf. *Acta Archelai*, 13,10; види и F. Cumont, *op. cit.*; 108; F. Cumont, *Recherche sur le Manicheisme*, I, Bruxelles, 1908, 11.

⁹¹ Н. Чаусидис, *МакНас*, 53, *Дуалистички*, 59-60.

⁹² Н. Чаусидис, *Дуалистички слики*, 353-355.

⁹³ N. Proeva, *Stèles funéraires*, 143.

⁹⁴ Н. Вулић, *Спом.* LXXI, nos 163, *Спом* XCVIII, no 136, на некои стели се прикажани само листовите (тнр. крст со стрели) в. Н. Вулић, *Спом*, XCVIII, no, 133, 141.

⁹⁵ Н. Вулић, *Спом*, LXXI, no, 148; *Спом*, XCVIII, 140, 155.

от, вообичаено за римско време. Копачот е обична земјоделска алатка, а не симбол од типот на *ascia* како што тврди Н. Чаусидис,⁹⁶ без да упати на огромната библиографија за значењето на асцијата како фунерарен симбол. Исто така, не е чудно што на стелата од Крушица, шематизираната сцена е приказ на Дионис - заштитник на виното и едно од најомилените божества во Македонија. Што се однесува, пак, до гранчињата околу главите на покојните или капителите на сводовите под кои стојат покојните⁹⁷ (сл. 4) тие се или од винова лоза или од бршлен, омиленото растение на Дионис, и очигледно ги симболизираат круните со кои верниците на Дионис си ги украсувале главите.⁹⁸ Ова ни дава право, овие стели, ако веќе ги припишуваме на влијание од некој култ, да им ги припишеме на верници на Дионис, а не на туѓи божества непосредчени во Македонија. Имено, Дионис како бог на вегетацијата што се обновува постојано многу рано бил поврзан со верувањата во загробен живот и затоа неговите симболи се прикажуваат на сите видови надгробни споменици (од стели до саркофази);⁹⁹ и затоа не е чудно што Антиној најчесто е прикажан како Дионис. Дрвјата пак што имаат фунерарна симболика (бршленот и сите зимзелени дрва) не само што ја краселе околината на гробовите особено на прерано починатите, и затоа често се споменуваат во нивните епиграми,¹⁰⁰ туку ги украсувале надгробните споменици, за што има податоци и во пишаните извори.¹⁰¹ Еве неколку примери: на една стела најдена во Ассериа, сега во археолошкиот музеј во Задар, полустолбовите на надгробното поле во облик на ниша се прекриени со луски од шишарки,¹⁰² а на друга стела, датирана во доцниот I век, најдена во Муч, сега во археолошкиот Музеј во Сплит, столбовите на релјефното поле се пре-

⁹⁶ Н. Чаусидис, *МакНас*, стр. 62-65, *Дуалистички слики*, 65-69.

⁹⁷ Н. Вулић, *Спом.*, LXXI, no 149, *Спом.* XCVIII, no 141.

⁹⁸ Со оглед дека во натписите нема никакви христијански елементи, мислењето дека станува збор за светци е игнорирано од научниците, в. бел. 62, а не го споменува дури ни Н. Чаусидис.

⁹⁹ N. Cambi, *Kiparstvo*, 151, sl. 226 (Id., A new attic sarcophagi from Dalmatia, in *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1993, 77, T. 29-33).

¹⁰⁰ N. Proeva, *Stèles*, стр. 142; Ead., *La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è.*, 288, и во двете статии со цитирана библиографија.

¹⁰¹ Ovid., *Trist.* III, eleg. 13, v. 21: *Funeris ara mihi ferali cincta cupresso.*

¹⁰² D. Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije*, *Diadora*, I, 1960, 177, sl. 3; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, *Split* 2005, 55, sl. 72.

криени со луски исто како и нивниот капител.¹⁰³ Во оваа смисла шематизираните дрвја на тиквешките стели, како и фигурите-борови на стелите од прилепската група, може да ги претставуваат само покојниците, кои се хероизирани, или, пак, хероизирани предци. Дека станува збор за хероизација на покојниците во облик на дрвја со фунерарна симболика доказ е тоа што на стелите со фигури на покојните, тие се прикажани под свод и застанати на постамент¹⁰⁴ (сл. 4, 7) што значи дека, всушност, се прикажани статуи на покојните. Тоа покажува дека мотивот на шематизирано дрво поставено на правоаголна база¹⁰⁵ меѓу две други дрвја со оголени и шематизирани корења,¹⁰⁶ е замена за статуата на покојниот и дека очигледно ги претставува хероизирани предци, исто како и дрвото со три корени поставено меѓу две фигури на покојните споменати во епитафот на една стела со две релјефни полиња, најдена кај Кавадарци.¹⁰⁷ Освен во релјефното поле, хероизирани предци-дрвја се прикажуваат и во фронтонот,¹⁰⁸ при што мора да се третираат како хероизирани предци, зашто фронтонот е место «резервирано» за предците. И на крај може да се помисли дека двете дрвја во фронтонот би можеле да бидат симбол на фунерарни гении, но ваквата претпоставка не е веројатна зашто во Македонија досега не е најден надгробен споменик со приказ на фунерарни гении.

На тиквешките стели се среќава уште една оригинална иконографска шема што во античко време не е посведочена на друго место. Во релјефното поле на неколку стели од тиквешки тип (Т IVb), наместо покојникот/покојните под сводот е претставена розета (тнр. *тркало* од Н. Ч.), без или со по една чушка афион или пак мала розета (сл. 3). За мотивот розета со чушки афион на тиквешките стели можни се две толкувања: едно раелистичко, а друго симболистичко. Имено, розетата би можела да го претставува сончогледот и во тој случај оваа шема би ја означувала про-

¹⁰³ K. Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u arheološkom Muzeju u Splitu*, *VAHAD*, LIII, 1950-1951, 144, T. X; N. Cambi, *Kiparstvo*, 67, sl. 95.

¹⁰⁴ Н. Вулић, *Спом.*, LXXI, no 149; *Спом.* XCVIII, 137, 144, 109.

¹⁰⁵ Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, no 133.

¹⁰⁶ M. Renard - C. Deroux, *op. cit.*, стр. 209 го отфрлаат мислењето дека станува збор на треножник или пак за пресечено дрво што би ја симболизирала смртта на Атис што на 22 март - на празникот тнр. *arbor intrant* се носело во светилиштето каде што го оплакувале зашто, според една верзија на легендата, Атис се преобразил во бор (Ovide, *Met*, X, 103-105).

¹⁰⁷ Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, no 134.

¹⁰⁸ Н. Вулић, *Спом.* XCVIII, nos. 137, 144.

фесијата на покојниот. Другото толкување, пак, би било дека станува збор за сончева розета што би го симболизира покојникот, зашто и афионот е фунерарен симбол како симбол за бесмртност, та затоа често покојните се прикажани со афион во рацете.¹⁰⁹ Дека станува збор за афион, а не за калинка,¹¹⁰ се гледа од горната половина на две надгробни стели од с. Д. Дисан (сл. 12),¹¹¹ каде што чушките со афион се прикажани со подолга дршка, како оние што ги држат покојните на надгробните споменици. Розетата, пак, уште од праисториско време имала значење на сончев симбол. При толкувањето на мотивот на розета треба да се потсети дека розетата е еден од најчестите мотиви не само на надгробните споменици туку воопшто - се користел во архитектурата, садовите за секојдневна употреба до печатите на амфорите,¹¹² а треба да се потсетиме дека пајонските племиња го обожавале Сонцето во вид на диск (сончев) поставен на мотка¹¹³ и дека розетата е често прикажана на монетите на пајонските племиња (Едонци, Дерони итн),¹¹⁴ та затоа ваквото симболично толкување се чини поприфатливо. Дека тоа е така покажува еден метрички натпис од Филипи во кој душата на покојниот, *psyche*, е идентификувана со ѕвездите каде што престојувале душите, така што розетите на стелата најдена во Тасос,¹¹⁵ може и треба да се идентификуваат како ѕвезди. Оваа иконографска шема е доказ дека месечевиот срп со розета од внатрешната страна, прикажан во фронтонот на тиквешките стели, всушност, е месечина со ѕвезди и дека, всушност, е шематизиран приказ на хероизирани предци, според

¹⁰⁹ G. Guillaume-Coirier, Au dela de la mort, le sens d'un relief du museo Gregoriano profano, *Ostraka*, X/1-2, 2001, 75-78.

¹¹⁰ Како што ја идентификува Н. Чаусидис, *Мак.Нас.*, 47, при што главен аргумент му е дека калинката била клучен симбол во манихејската симболика, што уште еднаш покажува дека Авторот го гледа она што му треба за докажување на неговата теорија.

¹¹¹ Стелите, како и другите необјавени стели во Музејот во Неготино, ја пренесов во Музејот во рамките на проектот за нивна заштита во ноември 1993 год. Во фронтонот на двете стели е прикажана лоза со помалку стилизирани листови што уште еднаш покажува дека станува збор за шемаритазацијата на мотивите на овие стели, а не за некакви манихејски симболи.

¹¹² За розетата на амфорите од Тасос, в. F. Salviat, *Symbolisme astral et divin à propos d'une stèle de Thasos*, *RevArch*, 1, 1966, 42 sqq. Според логиката на манихејската теорија амфорите би биле сопственост на манихејски трговци со вино!

¹¹³ Мах., *Philosophumena*, II, 8, 6.

¹¹⁴ J. Svoronos, *JNA* XV, 1913, 201-204.

¹¹⁵ F. Salviat, op. cit., 33-44.

тогашната астрално-лунарна есхатологија. Дека ваквото толкување на иконографската шема е точно покажуваат ретките споменици каде што бистата на покојниот е прикажана од внатрешната, вдлабната страна на месечина.¹¹⁶ Иста иконографска шема може да се види на една надгробна стела најдена во Тунис, во вдлабнатото релјефно поле е прикажана полумесечина со по една мала розета/ѕвезда од страните; во натписното поле, освен името на покојниот *C. Cornelius Secundus* и годините на живот, испишани се дури две типично римски формули: *ossa tibi bene quiescant; terra tibi levis sit*.¹¹⁷ Ономастиката на покојните на овие стели (Т. IVb) покажува дека станува збор за романизирани староседелци, кои иако биле под римско влијание, не ги заборавиле своите традиционални верувања. Дека станува збор за култот на Сонцето на стелите со мотив на розета од некрополата во Сињ, мисли Б. Габричевиќ,¹¹⁸ иако нема податоци во пишаните извори како што ние имаме за пајонските и македонските племиња во целина.¹¹⁹ Во овие два случаја имаме класичен пример на конвергенција: ист мотив стилизиран на ист, геометриски начин, а не за споменици од доцноантичко време како што ги датира Н. Чаусидис тиквешките стели, а уште помалку за манихејци.

Сето ова покажува дека оваа, како и претходните теории се погрешни, зашто тргнувале од надворешната сличност на споменици најдени во мошне оддалечени области, земајќи ги предвид само одделните мотиви, отргнати од иконографската композиција, без да водат сметка за целината на споменикот, особено за натписот што, всушност, го идентификува покојниот, та затоа може да се рече дека е најзначаен елемент на споменикот. И токму затоа единствено правилен методолошки пристап е спомениците да се изучуваат комплементарно, односно од сите аспекти, за што се потребни знаења од повеќе историски дисциплини, а не само од една.

¹¹⁶ Chr. Blinkenberg, National Museum, 187, no 32 цитирано според F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme*, 240, Pl. XX/2.

¹¹⁷ cf. Z. Benzina Ben Abdallah, op. cit., no 390.

¹¹⁸ B. Gabričević, *VAHD*, LXXVI, 1983, 42-43, 75-88, =Studije i članci, 19-2, 61-77

¹¹⁹ За култот на Сонцето кај Македонците в. Н. Пројева, *Студии за античките Македонци*, Скопје, 1997, 182-185; Ead., *Историја на Аргеадите*, Скопје, 2004, 125-127.

Nade PROEVA
*Université Sts. Cyrille et Méthode, Faculté de Philosophie
Skopje, République de Macédoine*

SUR L'ICONOGRAPHIE DES STÈLES FUNÉRAIRES DU TYPE « TIKVEŠ » EN MACÉDOINE À L'ÉPOQUE ROMAINE

Résumé

Les stèles funéraires du type de Kavadarci (N. Vulić), ou, pour mieux dire, du type de Tikveš, car elles sont répandues dans la vallée moyenne du Vardar (de Veles au nord à la gorge de Demir Kapija au sud – ce qui est la partie septentrionale de la Péonie préromaine), et que leur concentration est la plus grande dans cette région, sont les seules stèles de la province romaine de Macédoine aux motifs figuratifs ; il s'y rejoint un petit groupe des alentours de Prilep (au motif d'arbres conifères).⁵ Les motifs figuratifs sont de type végétal (arbres conifères, feuilles de lierre ou de vigne, pavots, pomme de pin, rosettes), agricole (serpe, pioche) et astral (croissant, étoile). Ces motifs occupent le champ à relief, alors que le fronton est très souvent décoré par des motifs végétaux et astraux.

L'iconographie inhabituelle de ces stèles, connues pourtant depuis longtemps, n'avait pas suscité l'intérêt des chercheurs qu'elle mérite, entre autre dû à la langue de la publication et à l'étendue de sa distribution. J'ai traité ces monuments dans ma thèse de IIIème cycle,¹⁸ malheureusement restée inédite, à l'exception d'un article où j'ai présenté l'essentiel de mes recherches.² Je me suis de nouveau occupée de leur iconographie d'une façon plus approfondie dans ma thèse de doctorat et dans quelques articles où j'ai contesté les opinions affirmant qu'il s'agit de divinités orientales et d'influences étrangères¹⁵ et un travail d'ensemble est en cours de préparation.

Quoiqu'il n'y ait pas d'étude d'ensemble sur ces monuments, cependant quelques opinions, tout à fait opposées, sur la signification de l'iconographie de ces stèles, étaient envisagées. Les opinions diffèrent d'un auteur à l'autre et elles vont des survivances celtiques²⁰ à travers des cultes orientaux (Cybèle,

Attis,²¹ Mèn²²) aux christianisme et gnosticisme.²³ Il faut souligner qu'il n'ait pas de preuves directes pour toutes ces théories dans les sources écrites, ni d'analogies dans les sources archéologiques. Quant au style de ces monuments il est résultat du fait qu'il s'agit des oeuvres populaires faites par des artisans locaux et maladroits qui travaillaient avec les pierres locales (andésithe, tuf volcanique, gneiss) qui ne se prêtent pas du tout au polissage, d'où l'aspect rustique et presque enfantin de ce style.

Dans cet article je donne en survol toutes ces théories que j'ai déjà commentées, et je m'arrête plus longuement sur la théorie de leur appartenance manichéenne,²³ issue dernièrement. Pour prouver cette théorie, l'auteur a baissé leur chronologie sans aucune discussion et s'est contenté de traiter seulement les représentations des stèles, mais d'une façon arbitraire, sans donner des analogies ni citer une seule oeuvre sur l'art manichéen, qui n'est guère connu que par les manuscrits. Il traite les motifs de façon isolée, sans aucun rapport entre eux, en les arrachant de la composition, et ne tient point compte de leur contexte et de l'aspect général, car il ne voit que ce qu'il veut voir... Quoique l'auteur de la théorie manichéenne reconnaisse la stylisation des représentations de ces stèles⁸⁸ sa dénomination des motifs montre qu'il n'a pas compris, ou qu'il n'as pas voulu comprendre la composition des représentations (ses dénominations sont lourdes et incompréhensibles) car il est parti d'une idée qu'il s'efforce à démontrer. Sa méthode de montrer qu'il s'agit de stèles de Manichéens, tout en négligeant les données qui ne s'accordent pas avec sa théorie (inscriptions, formules, onomastique, analogies, etc.) et d'éviter la terminologie habituelle dans la désignation des motifs - sans prouver qu'elle

n'est pas bonne - n'est pas méthodologiquement acceptable. De plus, ce n'est pas sérieux. Traiter les monuments partiellement – à partir de certains éléments et en négligeant d'autres –, est une mauvaise méthode, car avec l'analyse partielle on n'arrive qu'à des conclusions erronées. Or, il est reconnu que la bonne méthode scientifique signifie analyser les monuments comme un tout, où l'inscription, ensemble avec les données onomastiques, représente un élément important. Les noms des défunts montrent leur appartenance ethnique (autochtones ou colons romains), l'appartenance sociale et culturelle et les voies des influences et des interactions culturelles - j'avais montré que, outre la langue grecque, les étrangers en Macédoine avaient adopté l'iconographie locale.⁷⁶ Les épitaphes de ces stèles ne contiennent aucun indice, formules ou autre, de leur appartenance manichéenne. Même un aperçu superficiel des inscriptions de nos stèles montre qu'elles se situent dans la

bonne tradition romaine: presque tous les épitaphes se terminent avec *mnemes harin*, la formule la plus banale de l'épigraphe funéraire avant l'époque chrétienne. Les immigrés Mineure qui, selon l'auteur de la théorie manichéenne, auraient non seulement propagé cette doctrine en Macédoine,⁷⁷ mais aussi imposé le choix des pierres,⁷⁸ ne sont pas non plus, attestés explicitement dans la région de Tikveš. Et encore, parler de symbolisme funéraire sans mentionner les travaux de F. Cumont,^{89, 90} maître des études symbolistes, montre une méconnaissance complète du sujet ou un rejet complet des résultats de nos prédécesseurs ce qui voudrait dire que tout commence avec nous. Pour bien faire il est nécessaire d'étudier l'iconographie de ces monuments dans les milieux naturel, économique et culturel où ils étaient créés. Avec un tel approche je suis arrivée à montrer qu'avec cette iconographie on exprimé l'heroïsation des défunts.